

Чикәр бичлгәнә зокалас

Мана хальмг келнд авдси хадвр үзгүдәр дамджулдж үгд бәәх хадвр аәсиг темдгиләвди. Үгд бәәх хадвр-мудин дараг боли чинриг меддж, тед-ниг чикәр темдгилгынг хадврин зокад гидж һерәднә.

Хальмг келнә хадврмудиг зокалинь олдж, чикәр бичхин таалар ним төр-мүд цәәлгәгддженә.

Урлин, хамрин болн бахлуриг хадврмуд

1. Урлар боли шүдн урл хойрар дамджулдж келгдг б, в хойр хадвр-риг бичлгән деер эндү гарна. Эн хадврмудиг бичх зокалинь:

Урднә үгин дунд боли үгин сүүлд соньсгдг б хадвр өдгә цагт мана келнд нургьлдж в хадврт тохрдж. Тер учрас үгин дунд боли үгин сүүлд б биш, хадвр в бичхми. Үлгүрлхд: авдр, хадвр, йов, ав, авад, нань чиги.

Эн зокалар әс бичгдхнә: талин келнәс орсн үгмүд боли нег цөн хальмг боли хальмгшрен үгмүд — бамб, амбар, бумб, бумблв, Бемб, нань чиги.

Үгин сүүлд междометд боли сургч орч нерид сургч чинртә үгмүд хадвр б бас бичгднә. Үлгүрлхд: шаб-шаб, хаб-хаб гигьад, кемб, юмб, мөр-мб, нань чиги.

Үгин эклцд хадвр б боли в бичхд эндү гархш. Эн хадврмудиг үгин эклцд ямр чиги сольт угагьар бичхми. Үлгүрлхд: билг, бүс, бурш, бәәри, вагон, вермишель.

2. Хальмг келнд бахлуриг, әс гидж келнә ар дарана аәтә г боли гь гидг хадвр әс бәәнә. Урд бичси ста-тыядан үгин эклцд эн хойр салу чин-ртә әс нег г гидг үзгәр бичгддиг ме-дүлләвди. Болв, үгин дунд боли сүү-лд эн хойр әс тусха-үзгәр темдгил-днә.

Хадвр г келхлә, чеддјәс гарчах ки келнә бахлуриг боомтг авч, джө-ләр хагьрдж келгднә. Хадвр гь кел-хлә, чеддјәс гарчах ки келнә бахлу-риг боомтг авлго гилтә, уданар тач келгднә.

Эн хойр хадвриг айлгьарнә (соньслгьарнә) йилгьдж меддж, бич-гт бичлгәнә зокаларнә бәрмтг кехми. Хадвр г бичхин тускар медхнә:

а). Хадвр г нургьлдж өмн дарана эгшгүдлә үгин хамань болв чиги бичгднә. Үлгүрлхд: гер, цегдг, терги, гегән, төгә.

б). Үгин сүүлд болхла, үгин йозурт бәәх ар дарана эгшглә чиги бич-гднә. Үлгүрлхд: аг-агта, цаг-цаган, зург-зурган, Бога, Буга.

Ямр нег үгиг киисквәр киискхлә, өмн боли ар дарана эгшглә бичгднә, Үлгүрлхд: гериг, төгәг, похаг, ачиг, зурги.

Хадвр гь бичхин тускар медхнә:

а). Хадвр гь нургьлдж ар дарана эгшгүдлә бичгднә. Үлгүрлхд: толгьа, хаагбул, тугьл, заргь.

б). Хадвр гь ниилүлгч чинр зү-үдј, ар боли өмн дарана эгшгүдлә бичгднә. Үлгүрлхд: толгьа-толгь-агьар, бүрү-бүрүгьар, түрү-түрүгь-әр. Кемр г хадврар чилсн үг деер ямр нег эгшгәр эклсн чилгчс ирхлә, өн г хадвр гь хадврт тохрхш. Үлгүр-лхд: цог-цогар, түргн-түргәр.

в). Үг бүрдәгч лгын суффике ар боли өмн дарана эгшглә бичгднә. Үл-гүрлхд: кел-келлгьн, хагьл-хагьлл-гьн.

г). Талин келнәс орсн үгмүдин хадвр г хальмг келнә г боли гь мет оньгдарлж соньсгдг болвчи, ямр чи-ги сольт гаргьл уга бичхми. Үлгүр-лхд: Ленинград, вагон, гений.

3. Келнә үзүрәр келгдг н боли

келнә ар талар келгдг хамрин нь хадврмуд бичлгән деер эндү гаргь-на. Эн салу-салу чинртә хойр хадвр әс болна. Хадвр н үгин хамань болв чиги харгьна. Үлгүрлхд: нари, кели, андгьар. Хадвр нь үгин дунд боли сүүлд харгьна. Үлгүрлхд: ань, дөн, зань.

Эн хойр хадврин чинринь үгмүд дүнцүлдж шиндјлхлә йир тодрха-гьар медгднә. Үлгүрлхд: хонх-хоньх, цонх-цоньх, әрви-әрвиь, цан-цань.

Хадвр нь аәтә үг бичдј йовад, эн хадврин хөби хадвр г ардинь бичәд, эндү гаргьдг йовдл бас харгьна. Үл-гүрлхд: соньсгевр, савнъг, оньгдару-лх гигьад эндүтәгьар бичхәнә. Ним эндү гаргьшгон төлә үгиг утх-чин-рәс нань айлгьарнә (соньсварнә) сәәнәр йилгьх кергтә. Кемр хадвр нь келхлә нег хадвр ә соньснавди. Хам-цен нъг келхлә хойр ә соньснавди. Энүн деерәс нидж йилгьдј тус-тусн бичхми: зань-заньгь, ань-аньг, сөн-сөнъг. Хойрдч үгмүднә нъг соньсгддјахнә ил. Тедү мет тенъг, өнъг, мөнъгн гих мет үгмүдт нь хад-врин хөби г бәәхнә соньсварнә дү-нцүлхлә ил медгддженә. Хальмг «тод» бичгт бас нидж бичгдг бәй-сми.

Хадвр н, нь боли хамцен нъг бич-хин тускар медхнә:

а). Эн хадврмудиг үгин чинрәр бәрмтг кедж, соньсварнә дүнцү-лдж йилгьдј бич кергтә. Үлгүрлхд: танх-таньх, күрн-күрнә, манна-ма-нъна, оли-олиь, Тень-тенг, зань-заньгь, ань-аньг, эньк-тенъг.

б). Морфологическ принципәр гар-двр авч, н хадвр зәрм хадврмудин өмн (к, с, г, х, и, гь) нь мет сонь-сгдг болв чиги сольт уга бичхми. Үлгүрлхд: түрүнък биш, турунә. Эн үгин йозур түрүн. Әдү мет икнън, банк, танк, кивенк гидж бичхми.

в). Кемр нь хадврар чилсн үгд эгшгәр эклсн суффике, әс гидж ки-искврин чилгч ирхлә, эн нь хадврин хөби г бичгднә. Үлгүрлхд: ань-ань-гин, аньгас, аньгур, аньган.

г) Кемр хадвр нь чилгчтә үгд бас хадврар эклсн суффике, әс гидж киискврин чилгч ирхлә, нь хадврин хөби г бичгдхш. Үлгүрлхд: ань-аньд, аньла, аньта.

Давхр хадврмуд

Хальмг келнд хойр әдл хадвр зер-гдј ирдж бичгдг йовдл харгьна. Зергдј ирдж бичгдсн хойр әдл хад-вриг давхр хадвр гидж һерәднә.

Давхр хадвр бичхин тускар мед-хнә:

а). Давхр хадвр үгин уньгд бичгд-нә. Үгин уньгд харгьдјах давхр ха-двр урднә эн хойр хадврин дунд эг-шг бәәсиг медүлджәнә. Үгин уньгд бәәсн эгшг әмтин ахр эгшг болад, өдгә цагт темдгилдг уга учрас, хойр әдл хадвр зергдј бичгднә. Үл-гүрлхд: үни (үнен), гуни (гунан), дөнн (дөнен).

б). Кемр уньг үгд немгдјах суф-фиксмүд боли киискврин, хуврлгин чилгчсн эклгч хадвр уньг үгин чи-лгч хадврла әдл болхла, бүрдәгдсн үгд оньдин давхр хадвр бичгднә. Үл-гүрлхд:

1. Бәәлгьнә нерн: мал-малла, үлд-үлдд, ач-ачин, герт-гертн, үкрин-үкринь, кел-келлгьн, модн-модд, зәм-зәмм.

2. Чинригч нерн: бат-батта, алтн-алтта, уут-ууттк.

3. Үүлдвр үг: сан-санна, дамдј-дамдјджана, кел-келлә, ав-авь, кев-кевди, өг-өгг, унт-унтха, өс-өсөв, шид-шидми, кел-келлц, эмәл-эмәлл, бич-бичкклә, тох-тохх, бос-босөң, ид-иддг, кел-келл уга, тат-таттл.

Талин келнәс орсн үгмүдин давхр хадвр тер кевтән бичгднә. Үлгүрлхд: коммун, класс, касс, производствени.

Темдг. Уньгдан хадвр в чилгчтә үүлдвр үг деер өнъгрсн цаг медүлдг в боли түрүн нур медүлгч в ирхлә, нег газр гурви в бичгдх болдј гарна. Хальмг келнә дотр делгрлгин зока-лас бәрмтг авч, 1939 джилд V-ч конференц деер түрүн нүүрт бәәх чилгчдән в хадврта үүлдвр үгин өнъ-грсн цагиг в биш, шинәс бүрддјах у боли ү суффиксәр темдглх болдј ши-идлә. Тер учрас ода йовув, йовувди, авув, авувди гидж бичхми.

Алнътрулгч хадврмуд

Хальмг келнд дуута (б, в, г, гь, д, з, л) боли дүлә (п, ш, с, т, к, ч) хадврмуд бәәнә. Үгин дунд боли дү-лә хадвр бичлгьнд алнътрлг гарна. Үгин сүүлд бәәх боли дүлә хадврин өмн бәәх дуута хадвр дүләгьар сонь-сгднә. Тер учрас соньсварнә бичәд, эндү гаргьад бәәцхәнә.

Дүлә боли дуута хадврмудиг мор-фологическ принципәр гардвр авч ним зокалар бичхми:

1. Алнътрдј бәәх дуута боли дүлә хадвриг меддј бичхин төләд алнъ-труддјах хаврин хөби эгшг үзг ору-лдж, үгиг сольхми. Сольсна хөби ямаран хадвр соньсгднә, терүгинь бичхми. Үлгүрлхд: цокта, отх, метти, сеткә, нутк, өвдкцә биш, цогта, одх, медтн, седкә, нутг, өвдгцә гидж бич-хми, тер юньгад гихлә — цогас, одад, медәд, седәд, нутгин, өвдгән гидж хуврәхлә дуута хадврнә илдв.

2. Әдү мет дуута боли дүлә хадвр-муд үгин дунд боли үгин сүүлд ирл-цүлдж бичдјахми. Үлгүрлхд: дегтр, багш, тогтавр, көгшн, церг, багц, тагт.

3. Дуута боли дүлә хадвр ирлцү-лдж бичх деерән үгин чинр, үг бүр-дәдјах уньгинь медх кергтә. Кемр үгин чинр сольгдх болхла, күчәр дуута боли дүлә хадврмуд ирлцүлдж болшго. Эн цагт хойр боли үлү дүлә хадвр нег газр бичгдг йовдл харгь-на. Үлгүрлхд:

а. кет, кед; утх, удх; хадх, хатх; цок, цог; мет үгмүд тус-тустан онц чинртә. Эн үгмүд деер үг бүрдәгч, әс гидж үг хуврәгч чилгчс ирхлә, үгин сүүрт бәәх хадврмуд хуври уга тер чилгчсиг бий деерән авх зөвтә: кет-кеттә, хатх-хатхх, цог-цогта, цок-цокх, цокен.

б. үг бүрдәгч боли үг хуврәгч суффиксмүд меддј чикәр олзлх керг-тә: алчсн биш, алчксн. Энүнд чк ги-дг суффике бәәнә; тогтдха биш, тог-ттха, тха — суффике, хасг биш хасдг, дг — суффике; хавргшән биш, хавргь-шән, үгин йозур хавргь.

4. Ямр нег үүлдвр үг бичдјә-гьад, алнътрсн цаган, үүлдвр үгиг закч боли келгүлх янзд тәвәд шин-дјлхлә, ягьдј бичхнә тодрха медг-днә. Үлгүрлхд: өсгх биш, өскх. Энү-нд закч янзнь өск; тоскх биш, то-схх. Энүнд закч янзнь тосх боли ир-гч цагин суффике х; сүрхк биш, сү-ргьх. Энүнд закч янзнь сургь, ир-гч цагин суффике к биш, х болдг.

ПАВЛА Д.